

*Ковальова І. О.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри філософії і суспільних наук**Національного університету «Чернігівська політехніка»*

СТРУКТУРНА ОРГАНІЗАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЗАГАДКИ

Анотація. Особливості побудови народної загадки й досі залишаються актуальним питанням як лінгвістики, так і фольклористики через складну організацію цього жанру. У статті розглянуто основні принципи створення загадковості в енігматичному тексті, структура загадки; аналізуються когнітивний та культурологічний аспекти. Автором статті проаналізована двокомпонентна модель загадки, зазначено, що диференціація вступної та описової частин у репліці загадуваного об'єкта зумовлена різними функціями цих частин. Аналіз фольклорних формул дозволив виявити культурний код, що деталізує процес відгадування загадки. Автор розглядає також загадки з імпліцитною вступною частиною. Шляхом синтаксичних трансформацій та аналізу семантики речень поза комунікативною ситуацією робиться висновок, що сприйняття розповідного речення як загадки можливе лише за умови попередньо зумовленої ситуації або певних умов комунікації.

Через аналіз структури загадки виявлено ключові риси архаїчного мислення. Особливу увагу приділено методам подання прихованого денотата, механізмам кодування та шляхам його розшифровки в загадках, а також зв'язку між змістом тексту та його роллю. Було встановлено, що в різних тематичних групах загадок переважають певні типи кодування, що стало основою для їх структуризації в межах макротексту. Визначено, що образ прихованого денотата в загадках формується за допомогою чотирьох основних способів кодування. Найпоширенішими з них є метафора й опис, які використовуються на всіх рівнях енігматичного тексту. Автором зроблено висновок, що зазначені види кодування мають різну структуру і поділяються на підтипи. Серед метафоричних способів кодування виділяються номінативна метафора та метафоричний образ. Номінативна метафора поєднує два елементи реальності – денотат і сигніфікат лексеми, що його кодує. Метафоричний образ обов'язково містить описовий компонент у переносному значенні. Метафорична ситуація кодує всю пропозицію загалом, і її розшифрування можливе лише в межах цілісної метафоричної структури. На прикладі української загадки показано, як когнітивний аспект розкриває структуру метафори в загадці, а культурологічний слугує для декодування різних типів культурно-мовної інформації, яка зберігається в загадках і формує їхню семантику.

Ключові слова: структура загадки, метафора, енігматичний текст, когнітивний та культурологічний аспекти, трансформація.

Особливості побудови народної загадки й досі залишаються актуальним питанням як лінгвістики, так і фольклористики через складну організацію цього жанру. Когнітивна та образна база фольклорних загадок – це національна картина світу і культурний код народу, тоді як авторські загадки відо-

бражають індивідуально-авторське бачення світу та авторські художні засоби створення тексту, логічні загадки спираються на нестандартне логічне мислення та енциклопедичні знання.

Тексти українських загадок давно привертали увагу дослідників і ставали об'єктом вивчення у фольклористиці, мовознавстві, лінгводидактиці, лінгвостилістиці, стилістиці, культурології, риториці та інших галузях. Зокрема загадки досліджували В. Анікін, І. Березовський, Ф. Буслаєв, О. Воропай, О. Дубасенюк, А. Журинський, Н. Захарова, Е. Кенгес-Маранда, Т. Космеда, Н. Мечковська, А. Мойсієнко, М. Номис, Г. Онищенко, О. Селіванова, Н. Сивачук, В. Ярмоленко, Й. Хейзінг, U. Fix, A. Jolles, K. Kurth, R. Rauch, C. Schittek та інші.

Мета нашого дослідження – проаналізувати та описати когнітивну структуру, що лежить в основі паремій.

Сучасні мовознавці аналізують загадки з погляду сучасних лінгвістичних теорій, зокрема, розглядають їхні аспекти, такі як картина світу, морфологічні особливості, трансформаційні та еволюційні процеси, а також структурні моделі. Паремії досліджуються з урахуванням їхніх функцій, історії та культурного контексту.

Безперечно, загадки – це закінчені висловлювання, проте змістовно та функціонально вони є самостійним текстом; особливість загадки полягає в тому, що цей жанр передбачає участь у процесі загадування та розгадування щонайменше двох учасників. Скласти загадку – це звичайним думкам та предметам надати метафоричну форму вираження. І навпаки, розгадати загадку – це розшифрувати її метафоричну суть, тобто поєднати метафоричні образи з реальністю. Метафоричні загадки мають певні структурні риси. Основними елементами таких загадок є, у першу чергу, характеристика об'єкта або явища, яке описується в загадці (денотат) та аналіз об'єкта або явища, що зображуються через загадку (сигніфікат або сам текст загадки). Відповідно взаємозв'язок між цими двома елементами – між описаним об'єктом і способом його подання характеризує рівень подібності між об'єктами й явищами та точність аналогії. Саме ступінь або тип подібності між денотатом і сигніфікатом ліг в основу класифікації українських метафоричних загадок.

Оскільки загадка має складну природу, пов'язану з порівнянням різнорідних предметів і явищ, важливим завданням для дослідників є аналіз спільних і відмінних рис її структури. Загадка повинна розглядатися як культурний феномен, що є одночасно мовним явищем і поетичним текстом. Хоча вивчення загадки як культурного феномена не може охопити всі її характеристики, генетичні, темпоральні, функціональні, особливу увагу слід приділити темпоральним аспектам, які відображають еволюційні та функціональні етапи розвитку загадки.

Процес розгадування загадки є ще недостатньо дослідженим. Він вимагає образного мислення та уміння розпізнавати аналогії, зв'язки, підтексти та асоціації, що стимулює до більш уважного вивчення навколишнього світу через призму цих асоціацій. Цікавою для дослідників залишається і граматична структура паремій, оскільки вона визначає правила для створення нових загадок та установку на загадування.

Загадки традиційно класифікують на архаїчні (дофольклорні), нові (фольклорні, народні, класичні) та сучасні (до цього типу відносять також і авторські). Однак класифікація за віковими категоріями (для дітей і дорослих) може бути також важливою та цікавою. Загадки для дітей і дорослих відображають різні мовні картини світу, виконують різні функції та пов'язані з різними типами мислення. Дорослі загадки зазвичай є логічними, тоді як дитячі ближче до міфологічного мислення, що варто враховувати при їхній класифікації.

Актуальною проблемою пареміології, як і раніше, залишається визначення мовного статусу загадки. Її межове становище між фольклором і фразеологією дозволяє деяким дослідникам говорити про не належність загадки до складу паремій і вважати її одиницею мови.

Формально загадка – це двочастинна пареміологічна одиниця, що складається із запитання та відповіді. Ця двочастинність викликала суперечки серед науковців про важливість саме однієї із частин паремії. Рівноправність формальних елементів може бути доведена цілісністю сприйняття тексту загадки, єдністю семантичної структури, асоціативних зв'язків між компонентами метафори і загаданим денотатом. Текст загадки складається з описової частини і відгадки. Описова частина є своєрідною дефініцією до слова-відгадки, а в семіотиці вона виступає планом вираження розгадки – плану змісту. Обидві частини цього знака перебувають на рівні мови. Загадка виступає діалогічним текстом, що складається з функціонально-питального висловлювання і відповіді та характеризується «метамовною» функцією. Описова частина загадки функціонально інтеррогативна [1, с. 5].

Умовно загадки можна поділити на метафоричні та неметафоричні одиниці, що складаються з прямого запитання та відповіді на нього. На основі доміантних слів у системі речення-загадки вибудовуються образно-сміслові паралелі текстової структури, де такі лексичні одиниці різної денотативної співвіднесеності супроводжуються лексемами з виразно характеристичними ознаками – статичними, динамічними [2, с. 41]. У загадці за допомогою мовної гри відбувається навмисний відступ від мовної норми і логіки зображення явищ дійсності. Поняття мовної гри співвідносимо з алегоричністю текстів загадки, де основним засобом виступає метафора [3, с.109]. Безумовно, метафора є найбільш продуктивним типом побудови загадки, а метафорична природа цієї паремії залишається найбільш вивченою проблемою у сфері загадкотворення.

Попри спроби класифікувати загадки з урахуванням їхніх мовних особливостей, які втілюються у пареміографічній практиці, слід говорити про те, що кожна з таких класифікацій має недоліки, пов'язані зі специфікою матеріалу, розгалуженістю тем, форм і зв'язків загадки з іншими типами паремій. Актуальним та мало дослідженим залишається матеріал сучасних загадок. Якщо особливості нових паремій, створених за основними правилами жанру, досліджено хоча б у деяких аспектах (наприклад, частково вивчено мовну картину світу загадок-новоутво-

рень), то трансформовані загадки, зокрема їхня динаміка, нечасто стають об'єктом лінгвістичних досліджень.

Аналізуючи лексичні одиниці, важливо звертати увагу на їхній денотативний компонент. Це дозволяє класифікувати всі самостійні слова на предметні та непередметні (ознакові) одиниці або, іншими словами, на імена і предикати. Цей підхід відповідає процесу відволікання, який відокремлює властивості, процеси та дії від конкретних носіїв (предметів).

На перший погляд, такий поділ може виглядати як зміна реальності, проте багато ознак спільних для живої та неживої природи, а також для різних об'єктів. Реальність стає значущою для людини лише тоді, коли є знання про її властивості. Пізнання нового відбувається поступово, коли вже наявна інформація доповнюється новими знаннями, що формує розуміння навколишнього світу. Переосмислення реальності насправді є характерною рисою образного мислення, що є основою для метафоричних та символічних переосмислень.

Реалії та їхні властивості насправді існують в нерозривній єдності, проте концептуально можуть бути відокремлені одне від одного. Таким чином, можуть формуватися різні моделі світу, засновані на різних мисленневих одиницях, які співвідносяться з різними сферами – або з реаліями навколишнього середовища (у мові вони представлені іменами з предметним значенням), або з абстрактними поняттями (предикатами). Слід зазначити, якщо відгадки загадок є іменами реалій, то дослідження має бути ономазіологічним, пов'язаним із сферами буття. Якщо ж відгадки стосуються процесів, явищ або властивостей, тоді, досліджуючи паремії через призму логічного аналізу, необхідно спиратися на пізнавальні категорії. Водночас окремою проблемою залишається класифікація імен за групами та класами (семантичними полями), оскільки імена реалій та назви ситуацій відповідно до своєї семантики утворюються за різними схемами.

Реалії та їхні властивості насправді існують в нерозривній єдності, проте концептуально можуть бути відокремлені одне від одного. Таким чином, можуть формуватися різні моделі світу, засновані на різних мисленневих одиницях, які співвідносяться з різними сферами – або з реаліями навколишнього середовища (у мові вони представлені іменами з предметним значенням), або з абстрактними поняттями (предикатами). Слід зазначити, якщо відгадки стосуються процесів, явищ або властивостей, то дослідження загадок через призму логічного аналізу спирається на пізнавальні категорії.

Окремою проблемою залишається класифікація імен за групами та класами (семантичними полями), оскільки імена реалій та назви ситуацій відповідно до своєї семантики утворюються за різними схемами.

Говорячи про трансформації загадки, пареміологи та фольклористи мають на увазі різні процеси історичного розвитку та видозміни паремій цього типу – від створення загадки та виникнення її варіантів до переходу в інші пареміологічні жанри. При описі процесу створення нової загадки під терміном «трансформація» розуміється перетворення реальності в образ паремії.

Пареміолог Е. Кенгес-Маранда схильна вважати процесом трансформації паремій утворення їхніх варіантів. Дослідження різних варіантів однієї чи кількох «базових» загадок дає можливість зрозуміти їхню структуру. Як стверджує дослідниця, вивчивши трансформації якоїсь «базової» загадки, можна

отримати інформацію про глибинні механізми побудови загадок взагалі [4, с. 131]. При цьому «базовою» слід вважати не загадку більш ранню за часом створення, а ту, яка має елементарну образну структуру, що слугує основою для нового утворення. Під трансформацією тут розуміється ускладнення первинного образу, розгортання метафори. Наприклад, у загадках: *Ходить пані по місту, На ній сорочок триста. Іде пані з міста, На ній суконь триста. А в наших панночок по сімдесят сорочок. Княгиня має на собі сімсот сім світ (курка). І поважним ходить паном, І суперників немає. По току – току ходить пан у червоному сюртуку (півень)* [5, с. 120].

Як стверджує Е. Кенгес-Маранда, щодо синтаксичної структури загадки, то зміни в ній некоректно було б розглядати в межах трансформацій, оскільки всі можливі варіанти однієї паремії еквівалентні в синтаксичному плані, і, «виробляючи синтаксичні трансформації, наприклад, перетворюючи запитальні речення на стверджувальні, ми не трансформуємо загадку, оскільки її образна частина завжди залишається запитанням, незалежно від того, чи є відповідна конструкція запитанням із синтаксичного погляду» [4, с. 132].

Трансформація тексту визначає межі стійкості структури, що лежить в основі загадки, дозволяє виділити постійні і змінні величини в тексті і визначити правила перетворення, відповідно до яких можна отримати всі інші варіанти паремії. Слід зазначити, що традиційно для пареміологічної теорії (Дж.В. Хассел, М. Куусі, Дж. Мілнер та ін) термін «трансформація» вживають для позначення явища переходу паремій одного жанру в інший.

Мовознавці, вивчаючи типологію трансформації загадки, виділяють декілька груп: трансформацію вихідного тексту всередині цієї традиції, а також трансформацію загадки, яка виходить за її межі, що найчастіше пояснюється зміною попередньої історичної традиції новою чи співіснуванням обох цих традицій.

Аналізуючи трансформації загадок, дослідники вивчають різні процеси історичного розвитку та видозміни паремій цього типу – від створення загадки та виникнення її варіантів до переходу в інші пареміологічні жанри. При описі процесу створення нової загадки термін «трансформація» означає перетворення реальності в образ паремії. Водночас загадка як процес трансформації дає можливість порушити питання про принципи художнього перетворення дійсності в текст.

Слід зазначити, що паралельно з терміном «трансформація» вживається термін «синтез загадки», коли йдеться про шляхи перетворення дійсності: від загаданого предмета через його опис до тексту загадки. Наприклад, заміна загаданого об'єкта подібним. Слід зазначити, що у цьому випадку під знаком розуміється текст загадки, а під денотатом – відгадка. Пареміологічні типи можна трактувати як парадигматичні форми однієї і тієї ж сутності (паремії взагалі), де трансформації піддається зовнішня або внутрішня структура. Випадки взаємного переходу загадок і прислів'їв найчастіше наводяться як пареміологічна трансформація. Наприклад: прислів'я Де сила не візьме, там розум допоможе. Загадка: Що не сила здолає, то розум досконалить (Голка). Прислів'я: Хліб – усьому голова. Загадка: Що на столі – всьому голова? (Хліб).

Значимо, що під трансформаціями також розуміються цілеспрямовані (для оновлення емотивно-оцінного плану та інших стилістичних цілей) оказіональні, індивідуально-авторські перетворення, тобто сучасні, живі процеси.

Відповідно можна говорити про розмежування різних видів трансформації, а саме зовнішні синтаксичні та морфологічні перетворення; структурно-семантичні перетворення; трансформації, засновані на попередньому відокремленні ключового компонента; оказіональні перетворення, що виникли в результаті трансформації, заміни компонента за звуковою близькістю, переосмислення слова у зв'язку з етимологізацією, інверсії компонентів, конверсії, порівняльного звороту; семантичні трансформації: етимологізація та повне переосмислення.

Аналізуючи структуру загадки, ми також можемо говорити про зміну структури чи семантики фразеологізмів з метою посилення виразності (емоційного впливу), а також для досягнення певного стилістичного ефекту, найчастіше – комічного. У лінгвістичній літературі це явище позначається різними термінами, серед яких можна назвати такі: авторське переосмислення фразеологізму, трансформація ідіоми, трансформація фразеологізму.

Незважаючи на традиційну думку про те, що прямі значення лексичних одиниць завжди є контекстно незалежними, а переносні, тобто вторинні значення, – контекстно залежними, можна говорити про те, що перетворення (або трансформованість) фразеологічних одиниць властиві не лише їхньому контекстному вживанню, але закладені у самій природі мови. При їхній актуалізації в асоціативному експерименті, коли вплив контексту зведено до мінімуму, ми можемо бачити різні типи текстових перетворень: субституцію компонентів, словозміне та словотвірне варіювання, розширення компонентного складу та його звуження, матеріалізацію внутрішньої форми. Загадка, здатна до трансформації, сприймається носієм мови і як семантично цілісна, і як така, що семантично розкладається. Обов'язковою умовою будь-якого типу перетворень загадок є збудження у пам'яті респондента паралелі з образною структурою базової загадки. Водночас слід говорити про те, що один ряд текстових компонентів трансформу дозволяє сприймати первинний образ, а інший є новим, тобто вторинним.

У сучасних змінах традиційних загадок можна помітити відбитки минулих звичок, що допомагають зберігати традиції та утримувати рівновагу між старою та новою мовними моделями. Отже, можна стверджувати, що трансформація – це процес індивідуально-авторського, семантичного, оказіонального та формально-семантичного перетворення загадки, який базується на певних мовних явищах. Цей процес відрізняється одночасним існуванням прототипу і нової паремії, що утворюють трансформаційну пару із загальними елементами образної структури. Водночас образну структуру загадки слід розуміти як характеристику денотата, виражену в частині загадки. Під денотатом ми розуміємо символічне перейменування самого денотата та його компонентів; його характеристики (ознаки); дії; виокремлення релевантної для його ідентифікації частини; а також назви предметів, які є його невіддільними складниками. Часте вживання таких трансформів дозволяє говорити про їхнє наближення до узуального статусу.

Розвиток жанру загадки стає новим поштовхом для дослідження її сучасних трансформацій. Безперечно, продуктивні трансформаційні моделі, продовжуючи традиції, все ж змінюють будову загадки, додаючи в її структуру нові елементи. Процес перетворення загадки відбувається поступово і складається з декількох етапів. Ми можемо говорити про трансформацію перш за все класичної загадки в нову, штучно створену за зако-

нами та правилами жанру, тобто можна говорити про перетворення трансформ, що є результатом модифікації узуальної чи оказіональної паремії.

Наприклад, Сидить дівчина в коморі, а коса надворі. Традиційно відповіддю на цю загадку була морква, оскільки її корінь перебуває в землі, а зелена частина виходить на поверхню. Проте в сучасному контексті з'явилося нове трактування цієї загадки – Wi-Fi антена або інтернет-кабель, де частина пристрою перебуває в приміщенні, а сигнал або кабель виходить назовні. Або *Без рук, без ніг, а двері відчиняє*. Традиційно відповідь на цю загадку – *вітер*, адже він може відчиняти двері, рухаючи їх. Однак у сучасному контексті відповідь може бути *датчик руху* або *автоматичні двері*, які відчиняються без фізичного дотику людини, реагуючи на рух. Як показало проведене нами дослідження, головна функція таких трансформів зводиться до розважальної функції. Можна стверджувати, що найбільше трансформів є результатом переосмислення базових загадок з урахуванням нової соціокультурної ситуації. Також ми можемо говорити про втрату або в деяких випадках послаблення давніх обов'язкових містичних функцій загадок, і, як наслідок, виникнення нових трактувань (відгадок) або про утворення нових реалій, що підходять під опис вихідних денотатів традиційних загадок.

Необхідною умовою для виникнення мовної гри під час трансформації загадки є залучення такого типу мисленнєвої діяльності, при якому той, хто загадує, звертається до припущень та знань респондента, спрямовуючи його до формулювання відповіді-відгадки.

Отже, можна стверджувати, що процес трансформації сучасної загадки зумовлений мовними особливостями паремії, мовною ситуацією, а також адаптацією цієї ситуації під сучасні умови.

Література:

1. Гаценко І. Загадка як текст і знак. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Філологія*. 2019. Вип. 8. С. 3–6.
2. Мойсієнко А. Народна загадка в текстово-дискурсивному вимірі *Українська мова*. 2013. № 3. С. 39–47.
3. Гаценко І. О. Своєрідність загадки як жанру фольклорного дискурсу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 1(69), ч. 1, березень. С. 107–110.
4. Köngäs-Maranda, E. (1971). The Logic of Riddles. In P. Maranda (Ed.), *Structural Analysis of Oral Tradition* (pp. 123–140). University of Pennsylvania Press.

5. Березовський І. П. Загадки. *Українська народна творчість*. К. : Вид-во. АН УРСР, 1962. 510 с.

Kovalyova I. Structural organization of the Ukrainian riddle

Summary. The peculiarities of the construction of folk riddles remain a relevant issue in both linguistics and folklore studies due to the complex organization of this genre. The article examines the main principles of creating enigma in enigmatic texts and the structure of the riddle, and analyzes its cognitive and cultural aspects. The author analyzes the two-component model of the riddle, noting that the differentiation between the introductory and descriptive parts in the utterance of the riddled object is conditioned by the different functions of these parts. The analysis of folkloric formulas revealed a cultural code that specifies the process of solving a riddle. The author also considers riddles with an implicit introductory part. Through syntactic transformations and sentence semantics analysis outside the communicative situation, it is concluded that the perception of a declarative sentence as a riddle is possible only under predetermined conditions or within a specific communication context.

The analysis of the riddle's structure reveals key features of archaic thinking. Particular attention is paid to methods of presenting the hidden denotatum, the mechanisms of encoding, and the ways of decoding it in riddles, as well as the relationship between the content of the text and its role. It was found that different types of encoding dominate in various thematic groups of riddles, which became the basis for their structural organization within the macrotext. It is determined that the image of the hidden denotatum in riddles is formed using four main methods of encoding. The most common of these are metaphor and description, which are used at all levels of the enigmatic text. The author concludes that these types of encoding have different structures and are divided into subtypes. Among the metaphorical encoding methods, nominative metaphor and metaphorical image are distinguished. A nominative metaphor combines two elements of reality – the denotatum and the signified of the lexeme that encodes it. A metaphorical image necessarily contains a descriptive component in a figurative sense. The metaphorical situation encodes the entire proposition, and its decoding is possible only within the framework of a complete metaphorical structure. The example of the Ukrainian riddle demonstrates how the cognitive aspect reveals the structure of the metaphor in the riddle, while the cultural aspect serves to decode different types of cultural and linguistic information preserved in riddles and shapes their semantics.

Key words: riddle structure, metaphor, enigmatic text, cognitive and cultural aspects, transformation.